

Ismét az *Új magyar tájszótárról* (Ezúttal a 4. és az 5. kötet kapcsán)

„Nem könnyű feladat – panaszkodtam 13 (!) évvel ezelőtt (Monumentum aere perennius címen) – egy négykötetesre tervezett sorozat második darabjáról véleményt formálni; még akkor sem, ha a címül vett horatiusi minősítést már majdnem tíz éve (!), az akkor megjelent elsővel megérdemelte.”

Hogy világos legyen: idézett írásom e kezdő sorai (*Nyr. 113: 271*) az alcím szerint *Az Új magyar tájszótárról* szóltak, mégpedig *2. kötete (E–J) ürügyén*. Tájékoztatásul (és önigazolásul) röviden számot adtam az első kötetről megjelent két magvas ismertetésről (Gunda Béláé: *Nyr. 104: 395–401*; Kiss Jenőé: *MNy. 76: 427–35*); s a magam mondanivalóját mindkét kötet figyelembevételével, de túlnyomó mértékben azért a másodiknak anyagára alapozva, illetőleg azzal illusztrálva tettem hozzájuk; egybevetve tanulságait a Szinnyei-féle *Magyar tájszótárral*, s futólag kitekintve még a Magyar Tudós Társaság 1838-ban kiadott *Tájszótárára* is. (Később – a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva 70. születésnapjára összeállított *Emlékkönyvben, Három szótárnemzedék* címen – rávillantottam e három mű elvi-elméleti-módszertani jellemzőinek alapvető azonosságára, de folyamatosan korszerűsödő fejlődésére is: *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 21: 101–5.*)

S minthogy – a mondottakból érthetően – mostani helyzetem a korábbinál is rendhagyóbb, engedtessek meg nekem, hogy írásom is (főleg a második része) az legyen.

1. Objektív rész

Most, a 4. kötet anyagát böngészve, sok új mondanivalóm tulajdonképpen nincsen. Korábbi ismertetőmben pozitívumként jeleztem: az 1950–60 között, kutatóműhelyek országos összefogásával egybegyűjtött nyersanyagnak tízéves ellenőrzése és – főleg – előszerkesztése „úgy tette zárttá az anyagot, hogy [...] a szócikkek írását lineárisan, ábécérendben el lehessen kezdeni” (i. h. 272); ami biztosította, a kötetenként való megírás és megjelentetés linearitása ellenére, a teljes mű homogén jellegét.

1.1. Már akkor, a második kötet megjelenésekor örömmel és elismeréssel utaltam rá: az „előszerkesztés”-ként emlegetett, kerek egy évtizedes munkafázis

révén az összegyűjtött anyag olyan zárttá és homogénné csiszolódott, hogy akár a V betűnél vagy a Zs-nél kezdhették volna a szócikkek megírását. Most, próbára, felkutattam a 4. kötetben a *neki-*, az *oda-* és az *össze* előtagúak közül néhány olyat, amelyeknek alapigéje önmagában csak utalószóként fordul elő valamelyik korábbi kötetben (mint: *herdül* 1. *nekiherdül*; *dudváz* 1. *odadudváz*; *körmécsel* 1. *összekörmécsel*), s rendre megtaláltam őket. – Az apró részletekre bontott kidolgozás fázisainak összehangolása tehát a továbbiakban is sikeresnek bizonyult.

1.2. A 2. kötet ismertetésekor még jelezni kellett bizonyos fluktuációt: hogy az elsőnek 13 szócikkirójából 6 maradt a másodikra, és 8 csatlakozott hozzájuk (*Nyr.* 113: 273). Ez a továbbiakban fokozatosan mérséklődött: a korábbi kötetek társszerzői nem kis részben tovább működtek (a 3.-ban 8 korábbi és 6 új; a 4.-ben 10 korábbi és 0 új). S ami biztató eredménye a „belenevelődés” folyamatának: egyre több szócikkíró került be később „A szerkesztésben részt vett”-ek csoportjába (is); a 2. kötetben 2, a 3.-ban 6, a 4.-ben 7 fő működött ebben a minőségben, a szócikkírás mellett vagy helyett.

1.3. A második kötet anyagán bemutattam azt a különbséget is, amely a MTsz. és az ÚMTsz. között anyaguk gazdagsága – nem kevésbé szerkesztésük részletező volta – tekintetében észlelhető. A negyedikből most csak példaként emelek ki kettőt. *Pacsa* címszó három van a MTsz.-ban, az ÚMTsz.-ban viszont hat, s hetedikül még egy utaló a *pácsa* címszóra. Jóval részletezőbb a *pacuha* anyaga és feldolgozása. A MTsz.-ban négy jelentését találjuk, szófajjelzés nélkül (a jelentésekből kihámozhatóan az első és talán a harmadik főnévi, a második és a negyedik melléknévi használatra vall). Az ÚMTsz., I. és II. jelzéssel, szétválasztja a melléknévi és a főnévi jellegű adatokat; az I.-en belül öt jelentést különít el arab számokkal, s egyet közülük betűjelezve, aljelentésként még leválaszt; a II.-en belül szintén öt jelentést tüntet fel, s az egyikben még egy elkülönített árnyalatot.

Felmerülhet itt a gondolat: nem a szerkesztő(k) túlzott óvatosságát jelzi-e csak a jelentéseknek efféle elparcellázása! Nézzük meg hát a *sorompó* anyagát! A MTsz. két jelentést ad meg, az ÚMTsz. nyolcat, egyiküket még két aljelentésre bontva. A MTsz.-ban az első jelentés: „kerítés, fakerítés, léckerítés, rácsos kerítés”, a második: „léckapu”. Az itteni első jelentés alighanem „szerkesztői sűrítmény” a kapott csekély számú (s főleg szóbeli közlésből eredő) adatanyagból. Az ÚMTsz. ezzel szemben az adott (jóval bőségesebb) forrásanyagban talált eredeti értelmezéseket adja vissza; nem kényszerítve rá a használóra a maga (íróasztal mellett kialakított) azonosítási-elkülönítési szempontjait, elfedve velük a jelentésárnyalatokra jellemző esetleges táji különbségeket; ami szorosabban vett „nyelvészeti” szempontból talán nem jelentős, de a néprajzi használhatóságot nagyban befolyásol(hat)ja.

1.4. Itt érdemes megemlíteni a két szótár között egy további, igen fontos szerkesztési különbséget. A MTsz. az összetett szavakat elvszerűen első tagjuk alá utalja, alcímszókként. Utótagjukra és utótagjukról az előtagra való utalásai azonban gyérek és ötletszerűek. A *szív* címszóhoz sorolt *szív-mátra* alcikk végén találni utalást: „vö. *mátra*”, s a *mátra* szócikk végén is: „vö. *szív-mátra*”; de már az ugyanide sorolt *szív-hólyag*, *szív-vesztés*, *szü-nyerés* (!) alcímszóknak utótagjuknál nincs nyomuk. Vagy: a *két* címszó alá sorolt *két-szántu* alcímszó végén ott

áll: „vö. *fél-szántu*”, s azének végén is ott a visszautalás; de a *szántó* címszónál egyiküknek sem lelmi nyomát. – Még inkább sajnálatos, hogy az igekötős alakulatok a MTsz.-ban a főige alá – s kizárólag oda – vannak besorolva. Szerettem volna a korábban említett *oda-*, *össze-* igekötőseket mennyiségük tekintetében összehasonlítani, minthogy az ÚMTsz.-ban negyedfélszáz *oda-* igekötős címszót és másfélezernél több *össze-* igekötőset találni; ám ehhez végig kellett volna böngészni a MTsz.-t A-tól Zs-ig, a főigékük alá rejtett alakok egyenkénti felderítésére.

1.5. Elismeréssel említettem korábban az ÚMTsz.-nak azt a bölcs és gazdagos eljárását, hogy a regionális szótáraknak és – főleg – a magyar nyelvjárások atlaszának gazdag anyagát nem építi bele a sajátjába, – de nem is hagyja figyelmen kívül. Amire más forrásból adata van, annak a szócikke végén elhelyezett, amire pedig nincsen, arra önálló utaló címszóval hívja fel a figyelmet. Ennek az eljárásnak helyességét és hasznos voltát a negyedik kötetből a *rozsbúza* példájával illusztrálhatom. A MTsz.-ban e szóalakra mindössze egy adat van, s az ÚMTsz. forrásaiból is csupán három kerülhetett közzétételre. Ám a soványka szócikk végén ott az utalás: „SzegSz.; MNyA. 4: *rozs*”. – S aki komolyan veszi a nyelvatlaszunk 4. lapjára való utalást, bizony meglepődhet. A *rozs*nak elég nagy területen, nagyjából Nógrád, Heves és Pest megyére kiterjedően, ez az általános neve: *rozsbúza*; s – tőle való megkülönböztetésül – a búzáé meg ez: *tisztabúza*. (Ez a névalak aztán déli irányban tovább húzódik; de ott már a *tisztabúza* a rozssal vegyesen vetett *kétszeres*, azaz *abajdoc* ellentettje.)

S ezek nélkül az utalások nélkül sok tájszó rejtve maradna az ÚMTsz. használója előtt. Mert az *ökög* ige, a *rapacsosbéka*, a *saroglyaparipa*, a *sisterék* főnév, sok társával együtt, csak „kifelé” (ezek a MNyA. megfelelő térképlapjára) utaló figyelmeztetés formájában került a szótárba. De jó, hogy bekerült!

1.6. Lám: főleg a korábban felfedezett pozitív jegyeket próbálhatom csak friss példákkal dokumentálni; új erényeket nemigen tudok kiszűrni az újabb kötetekből. De ez csak azt igazolja: a mű – a gondos előkészítés és az egyre szilárdabb és tapasztaltabb munkatársi gárda érdeméből – egyöntetű, sőt: egyetlen öntetű. – És nemigen lelek benne hibákat sem (pedig divatos mostanában keresgélni, főleg tájszótárakban; l. MNy. 92: 215–8, majd: MNy. 98: 147–54). A második kötetben, habár nem könnyen, véltem találni egyet: egy példamondatot a *hap* szóra, amely a maga helyén nem szerepel utalószóként. Fel is sikoltottam örömben: „Lám, kákán is találni csomót, csak keresni kell!” (Nyr. 113: 276). – Most, a negyedikről szólva nagy igyekezettel, talán azt hiányolhatnám, hogy a második kötetnek *jancsi-butykos* szavát értelmező *miskakancsó* (amelyről azt írtam: a harmadik kötetben remélünk róla némi részletezést) nem szerepel az M betűnél címszóként. Persze lehet, hogy azért, mert a szerkesztők ezt köznyelvi értelmezésnek szánták-gondolták. Azon az alapon, hogy a feldolgozott mintegy 600 000 cédula egyikén sem szerepelt tájszóként; sem a (csupán utalásként szereplő) kiegészítő forrásokban nem tűnik fel; – ezzel szemben, „Népr.” (= néprajzi szakszó) jelzettel ott áll a *Magyar értelmező kéziszótárban*, s *Miska-korsó* alakban a Magyar helyesírási szótárban (előtte a Helyesírási kéziszótárban is). Megismétlem hát: ha netalán hibának vehetünk is egyet-mást a nagy műben, „ez jellemzi-e a szótárt? Aligha! Sokkal inkább a pontossága, és főleg a gazdagsága.” (Az iménti idézet folytatása.)

2. Szubjektív rész

Nem szokás, nekem sem szokásom, szakmai teljesítmények mögött egyéni, emberi mozzanatokra is rávillantani. A tudományban a mű beszél, a szerző hallgat (vagy olykor a szerzőről hallgatnak). Ez a rendhagyó forma most mégsem a rendtelenség jele, hanem a téma rendkívüli voltának folyománya.

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, az első ötéves tervet előkészítő bizottság vezetőjeként (vö. *BenkőEml.* 142), tevékeny részese voltam e munkálat megindításának (is), és kezdetétől fogva aggódó figyelemmel kísértem (sokkal többre azután nem lévén módom) azt a hősi küzdelmet, amelyet partra szorult vezetője és kisdud csapata vívott érte a lépésenként való előrehaladás érdekében. S most, ennek a sok évtizeden át bukdácsoló, de mindegyiken átbukdácsoló, monumentális – és monumentumot eredményező – munkafolyamatnak mégiscsak vége felé közeledve (vagy legalábbis igyekezve), talán megengedhetővé teszi a vezetője és a leghívebb szurkolója között már fogantatásakor kialakult és folyamata közben csak felerősödött szakmai és emberi kapcsolat, hogy – egyiküknek immár élete múltával, másikuknak idestova alkonyán – bepillantásnyi rés nyílják a kulisszák mögé is.

Merthogy a sorozat nem zárult le, az ötödik kötet még hátravan. S amennyire a másodiknak a kézbevételekor az öröm és a remény sarkallt megszólalásra, most a kettő közé odaékelődik az aggodalom. Remélem: ok nélkül; de még korántsem okafogyottan!

2.1. Merkantilizálódott világunkban, melyben a gyors kelendőség és az örök használhatóság alternatív értékmérővé vált, már a könyvkiadásban is, aggódva kell figyelniük – már csak az előző kötetek közötti intervallumokat nézve is – egyfajta veszélyre. Az *Új magyar tájszótár* már munkálatként is mindig mostoha-gyerek maradt a többi, a még nagyobbak árnyékában. Főszerkesztőjének meg-megújított berzenkedései majd könyörgései közül, *Variációk egy szomorú témára* közös főcímmel, kettő vált publikusabbá. Egyikük címe: *Kutatásfinanszírozás – alulnézetből. Az Új magyar tájszótár a szakadék szélén!*; másikuké: *Hogyan ment-sük meg paraszti szókincsünk teauruszát? (a szerzőnek Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról?* című, publicisztikai írásait tartalmazó kötetében 135–42). Itt, negyvenöt évvel az anyaggyűjtés megkezdése, harmincötlettel a lezárása, huszonötlettel az első szócikkek megírása, tizenhatal az első, héttel a második, hárommal a harmadik kötet megjelenése után – sok elismerő, sőt lelkesítő ismertetése birtokában már – ezt kényszerült leírni: „jómagam 2-3 év óta szüntelenül segélykiáltásokat fogalmazok, pályázatokat írok, számolok; hol reménykedem, hol csüggedek” (i. h. 139), azért, hogy havi szerződések helyett „öt kutató – bátran le merem írni – éhbérét [...] fedezni tudjuk” (uo. 141).

Cérnaszálon lógó munkatársairól ezt írta, egyebek között: „Bevallom, sokszor magam is csodálom a körülöttem dolgozó fiatalokat, akik már legalább három év óta tartó létbizonytalanságukban úgy írják a szótár Sz- és T-betűs anyagát, mintha el sem tudnák képzelni, hogy a végcél előtt egyszer csak vége: le kell tenniük a ceruzát. Mintha nem sejtjenék, hogy bizony nagyon is ott állunk a szakadék szélén. Amelyből, ha tényleg beleesünk, kifelé és felfelé már nemigen lesz út többé” (uo. 139).

Pedig – mint jeleztem – a munkatársak felnőttek közben, az előkészítéstől az adatellenőrzésen, majd a szócikkíráson át a szerkesztésben való részvételig. Egyre gyakrabban mondta: én már csak „primus inter pares” vagyok (amit – a gárda sanyarú anyagi ellátottságát és szinte teljes feminitását látva, a magam fekete humorával így ajánlottam módosítani: Mondjuk inkább: „prima inter paria”). Valóban: munkájuk sokban hasonlított a piramisépítéshez. Egészében, monumentális eredményében; de sziszifuszi aprajában is.

2.2. Ő maga is dolgozott, egyre betegebben, rendületlenül; és hitt abban, amiben talán maga sem bízott. Nem dicsőségért, rangért, kitüntetésekért – effélék nem is igen fenyegették –, hanem mert egyszer elvállalta, és végig akarta csinálni.

Egy rádióbeszélgetésben ezt vallotta: „Én úgy érzem, hogy most nekem már egy feladatom van: arra törekedni, hogy ezt a szótárt, melynek munkatársaim már a V-betűs anyagrészét írják, tető alá hozzam, az ő együttműködésükkel és segítségükkel. Ez az én feladatom, ez az én kötelességem, több fórummal szemben. Ez a kötelességem az Akadémiával szemben, a Nyelvtudományi Intézettel, amelyik több évtizeden keresztül ennek a munkálatnak otthont adott, és otthont ad ma is. Azokkal a munkatársaimmal szemben, akik között nem egy több évtizede áll mellettem ebben a munkában, de még a legfiatalabb is már egy évtizede van velem; és – igazán nagyon szerény anyagi körülmények között és nagyon bizonytalan státuszban – még mindig ott állnak a szótár mellett, és írják azt a bizonyos V betűt. – És hát nem utolsó sorban ez a kötelességem azzal a néppel szemben, amelyikből származom, és amelynek körében (és szolgálatában! – D. L.) az egész életemet töltöttem” (hangfelvételtől leírt szöveg).

A végsőkéig ez volt a törekvése, s ez lett a végakarata.

Utolsó telefonbeszélgetésünk alkalmával (mintha csak tegnap lett volna!) magáról, állapotáról alig szólt. A szótárról, a Szótárról beszélt (talán csupa nagybetűvel); bízva munkatársaiban, hogy végig kitartanak; és az illetékesekben, hogy ezt lehetővé teszik a számukra.

2.3. Hogyan tovább?!

Mint olvashattuk: a szócikkek írása hét évvel ezelőtt az Sz és T, egy-két éve pedig már a V betűnél tartott. Most úgy tűnik: a cikkírásban és a szerkesztésben részt vevő – gyakorlott és lényegében megállapodott – munkatársi gárda foglalkoztathatósága biztosítva lesz, s talán nem kell félni attól, hogy ez a nagy vállalkozás a harmincas-negyvenes évekből ismert elődök (*A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, a *Magyar etimológiai szótár*) sorsára jut, azaz torzó lesz, nem fejeződik be. Úgy tudni: a Nyelvtudományi Intézet, s az Akadémia magasabb fórumai is, magukénak érzik a munkálatot, s megtesznek minden lehetőt annak befejezés(őd)ése érdekében.

S bármennyire fájó, talán nem ok az aggodalomra az, hogy B. Lőrinczy Évának – aki a nagy vállalkozásnak már az első évtizedében részt vett az anyaggyűjtésben, majd egy további évtizedig az adatellenőrző előszerkesztést szervezte és irányította, hogy azután újabb három évtizeden át, főszerkesztőként, a munkálatnak nemcsak szakmai, hanem anyagi és személyi gondjait is viselje, akadozó menetét tovább lendítse, szakadozó fonalát toldozgassa, és a mindezzel járó nehézségeket oldozgassa – évtizedeken át folyamatosan súlyosbodó sokizületi gyulla-

dásban meggörbült ujjai közül kihullott az a hősies makacssággal szorongatott ceruza, amelynek nyoma minden cédulán, majd minden szócikken ott volt és van, jelezve a jó gazda kényes-kínos pontosságát, gondosságát.

Bízunk benne, hogy tapasztalt, gondos szerkesztőtársa és munkatársai, ha módjuk lesz rá, el tudják végezni az utolsó simításokat, s el tudják látni a nyomdai munkálatoknak – még sok fáradságot, figyelmet, körültekintést igénylő – irányítását, ellenőrzését, ami az utolsó kötetet mindenben méltóvá teheti az eddigiekhez; hiszen magán az anyagon a Zs betű végéig ott van a főszerkesztő keze nyoma.

2.4. Persze, ha az utolsó kötet elkészül, annak meg is kell jelennie. De talán ennek sem lesz elháríthatatlan akadály. – Bár támasztani lehetne éppen. Hiszen a szótárt – mint a második kötet ismertetésének elején idéztem, s most is megismételtem bevezetőmben – „négykötetesre” tervezték. Lehetne mondani: négy kötete, íme, a piacon van, a terv teljesült, a sorozatnak vége. Ám ez nem volna ok, csupán ürügy. Ez a „tervezés” ugyanis igencsak „megközelítőleges” volt. Az első kötetben, az *Előszóban* (10) ez áll: az „Új Magyar Tájszótár **előreláthatólag** négy kötetből áll majd” (én emeltem ki – D. L.).

Ám már az első kötet megjelenésekor látható volt, hogy hasonló terjedelmű kötetekből négybe aligha fér bele az anyag. A *Helyesírási kéziszótár* előkészítő munkálatai közt szereplő felmérésem adatait nézve (Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások. *MNy.* 56: 458–65), az A–D betűs rész a magyar–idegen nyelvű és a (korábbi) helyesírási szótárakban 16–17% körül mozog, vagyis a várható teljes anyagnak mintegy egyhatodát teszi. Ehhez az (1960. évi) adathoz hozzátehetjük, hogy az azóta megjelent hét- (pontosabban: hat és fél-) kötetes értelmező szótárnak teljes első kötetét kitölti az A–D kezdőbetűs anyag. – Az *Új magyar tájszótárnak* hátra levő, Sz–Zs kezdetű része, hajdani számításaim fényében, mintegy 19%-nyinak ígérkezik; s értelmező szótárunknak (a többinél vékonyabb) VI. és VII. kötete, ugyanezt tartalmazván, szintén arra mutat: szükséges és jogos az ÚMTsz.-nak az ötödik kötetére való igény.

Reméljük, hogy az Akadémia hathat olyan mértékben a nevét viselő kiadóra, hogy e kérdésben ne valami rideg üzleti szempont érvényesüljön, hanem a szélességben nemzeti, kihatásában távlati tudományos érdek.

3. Végszó

A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve címen 1949-ben megjelent közlemény (*MNy.* 45: 97–100), jó fél évszázaddal ezelőtt, naivul s érezhetően maximalista elképzeléssel valójában a szükséges, de az előző korszak(ok)ban elmaradt munkákat sorolta fel; inkább adva „desiderata”-listát, mint öt év alatt elérhető tervezetet. Mint összeállításának egykori felelős vezetője (erre l. *BenkőEml.* 141–2), magam írtam róla később, önkritikusan: „Ötévesnek ez a terv irreális volt” (*Az MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának huszonötödik évfordulóján szervezett tudományos ülészak előadásai.* Kny. a NyK. 77 [1975]/2. számából, 105).

Mégis: ebből az „első ötéves tervből” az utóbbi ötven évben sok minden megvalósult; de az 1. fejezetében (Nyelvjárás kutatás) 4. sorszám alatt jelzett feladat

(a *Magyar tájszótár* kiegészítése) még nem fejeződött be. – Megtisztelő kötelessége az egész szakmának, hogy most már az *Új magyar tájszótár* ügyére is rákerüljön a végét jelző pont. Hogy használhassa az utókor, amíg magyar nyelvészek lesznek (e jelzővel nem állampolgárságukat jelölve, hanem vizsgálódásuk tárgyát); – hogy főszerkesztője, aki élete nagyobb részét erre áldozta, megbékélve pihenessen, s nevében odaírassuk a többször idézett mondat élére: EXEGI.

Deme László